

"אריתי מורי עם בשמי": פירושים ראליים ל'אריה' - איסוף של המושק

מאמר זה דן במשמעות פעולת הַאֲרִיָּה, הנזכרת בפסוק "אריתי מורי עם בשמי" שבשיר השירים (ה', א), לאור תיאוריהם של רמב"ן ור' יוסף אבן עקנין את ציד אייל המושק ואיסוף הבושם שלו בתעשיית הבשמים בימי הביניים.

המחלוקת על זיהויו של המור

המור נזכר פעמים מספר במקרא.¹ חז"ל הבחינו בין ה"מור" שמקורו בצומח לבין ה"מושק", שמוצאו מן החי.² כך, למשל, נקבע בתלמוד הבבלי שברכת 'המוגמר' (קטורת) של המושק היא 'מיני בשמים' ולא 'עצי בשמים'.³ הבושם מן החי נזכר במקורותינו הכתובים עברית בשני כתיבים עיקריים: 'מוסק' (המבוסס על הערבית הימיבינימית ['מסך']) או 'מושק' (שמקורו בכתיב התלמודי). להלן נשתמש בכתיב התלמודי.

1. כגון בין מרכיבי שמן המשחה: "ואתה קח לך בשמים ראש **מֶר דָּדוֹר** חמש מאות וקנמן בשם..." (שמות ל', כג), ובין הבשמים הטרופיים: "נרד וכרכם קנה וקנמן עם כל עצי לבונה **מֶר** ואהלות עם כל ראשי בשמים" (שה"ש ד', יד). על שימושי שרף המור במקרא וחז"ל, ראה: י' פליקס, **עצי בשמים יער ונוי: צמחי התנ"ך וחז"ל**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 89-97; ז' עמר, **ספר הקטורת**, תל אביב תשס"ב, עמ' 95-100.
2. בתלמוד הבבלי נחלקו האמוראים לגבי זהותו של שמן המור שבמגילת אסתר (ב', יב). ר' ירמיה סבר שמדובר בשמן של זיתים צעירים ("שלא הביאו שלישי"), ואילו רב הונא סבר שמדובר ב'סטכת', ונראה שכוונתו למור הצמחי המומס בשמן של זיתים צעירים הנטולים את ריחו האופייני של הזית. על שמן זה בתקופת המשנה והתלמוד וימי הביניים ראה: י' פליקס, **עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 110; הנ"ל (לעיל), הערה 1), עמ' 93; ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 131; הנ"ל, 'אבן אלביטאר - חוקר צמחי אש-שם', **קתדרה** 76, תשנ"ה, עמ' 61.
3. "כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים חוץ ממושק שמן חיה הוא שמברכין עליו בורא מיני בשמים" (ברכות מג ע"א). וכך גם פסקו חכמי ההלכה מאוחר יותר, ראה למשל שולחן ערוך א"ח, סימן רטז סעיף א.

ר' סעדיה גאון בפירושו למקרא תרגם מור - "אל מסך", כלומר מושק בערבית.⁴ גם הרמב"ם (1138-1204) זיהה בכמה מקומות בחיבוריו את המור עם המושק. לדוגמה, בהלכות הדנות בהרכבו של שמן המשחה הוא כותב: "המור הוא הדם הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל שמתבשמין בו בני האדם בכל מקום".⁵ מעניין לציין, שמדברי ר"י קארו עולה, שבמאה השש עשרה היה מקובל לזהות את המור עם אייל המושק ולא עם המור הצמחי.⁶

המושק הוא חומר ריחני המשמש לתעשיית הבשמים, סבון, תבלין ולצורכי רפואה. חומר זה נחשב גם היום לבושם היקר ביותר שמקורו בבעלי חיים.⁷ המושק מופק מבלוטה של מספר מינים של איילים (באנגלית: Musk Deer) מהסוג Moschus, שהבולט שבהם הוא אייל המושק (Moschus Moschiferus). זהו יונק מעלה גירה וחסר קרניים הגדל בסיביר, טיבט וסין הצפונית. הזכר מתאפיין בניבים עליונים ארוכים וכפופים הבולטים מן הפה. מתחת לבטנו סמוך לאיבר המין, מצוי כיס המפריש מבלוטות מיוחדות חומר רך, שצבעו אדמדם-חום, בעל ריח חריף וטעם מר.⁸

4. פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה, מהד' י' קאפח, ירושלים תשמ"ד, שמות ל', כג. דיון נרחב על זיהוי סממני הקטורת בפירושי רס"ג ראה: ז' עמר, 'סממני הקטורת על-פי ר' סעדיה גאון', סיני קיח, תשנ"ו, עמ' קכח-קלה.
5. משנה תורה הלכות כלי המקדש פ"א ה"ג; שם, בפירושו לרכיבי הקטורת פ"ב ה"ד; הלכות ברכות פ"ט ה"א בעניין ברכתו. וכן בפירוש המשניות, מהד' י' קאפח, ירושלים תשכ"ג, כריתות פ"א מ"א.
6. כסף משנה, הלכות כלי המקדש פ"א ה"ג. ובלשונו: "זה פשוט בפי העולם לומר שמור הוא מוסק".
7. מחירו של קילוגרם אחד של מושק בארצות הברית (נכון ל-1986) הוא \$45,000. הסחר בבושם גרם בסופו של דבר לפגיעה חמורה באיילים כתוצאה מציד בלתי מבוקר. זאת ועוד, איילי המושק נפגעו בצורה חמורה גם מפגיעה בבית הגידול שלהם. על המסחר במושק והפגיעה בתפוצתו כתוצאה מכך ראה: M.J.B. Green, 'The Distribution Status and Conservation of the Himalayan Musk Deer (Moschus chrysogaster)', *Biological Conservation* 35, 1986, pp. 75-347; *ibid.*, 'Scent-Markting in the Himalayan Musk Deer (Moschus chrysogaster)', *Journal of Zoology*, Ser. B, 1, 1987, pp. 37ff.
8. ספרות זואולוגית בנושא ראה: R.M. Nowak, *Walker's Mammals of the World II*, Baltimore-London 1991, p. 1364; M.J.B. Green, 'Some Ecological Aspects of a Himalayan Population of Musk Deer', in: C.M. Wemmer (ed.), *Biology and Management of the Cervidae*, Washington 1987, pp. 19ff. **לזואולוגיה א**, תל אביב תשמ"ז, עמ' 49. בין מיני איילי המושק האחרים נזכיר את Moschus Chysogaster המצוי ברמות טיבט, אזור ההימאליה - מאפגניסטן עד דרום-מרכז סין. מין אחר הוא Moschus Leucogaster, המצוי בנפאל וחלקים מסוימים מטיבט. וכן המין Moschus Berezovski, המצוי במזרח ודרום סין. ראה: נווק, שם.

”אריתי מורי עם בשמי”

לפי דעות אחרות של פרשני ימי הביניים, הופק המור משרף העץ (Commiphora Abyssinica), שלאחר הקטרתו מדיף ריחות נעימים.⁹ זיהוי המור המקראי עם שרף העץ נראה יותר, ומעידים על כך הפסוקים השונים הקושרים אותו לבית גידולו בגן ולקבוצת הבשמים האקזוטיים שהובאו מהארצות הטרופיות.¹⁰

ר' אברהם בן דוד (ראב”ד, דרום צרפת המאה השתים עשרה) בהשגותיו **למשנה תורה** דחה את פירושו של הרמב”ם משני נימוקים:¹¹

1. המושק הוא דם חיה טמאה האסור בשימוש פולחני קדוש.¹²
2. לפי הפסוק בשיר השירים (ה', א) ”אריתי מורי עם בשמי” משתמע, שמדובר ב”מין עשב או ממין אילן וריחו נודף”, וזאת משום ש’ארייה’ היא פעולת איסוף של יבול חקלאי, כגון תאנים¹³ או ענבים.¹⁴

למעשה, מן השורש אר”ה (אר”י) נזכרו במקרא רק שני פעלים (אַרִיתִי, וְאַרְוֶהָ), ומכאן גם הקושי להציע לו משמעות באופן החלטי על פי הקשריו בכתובים. מסתבר, שראב”ד הבין שהוראתה של ’ארייה’ היא פעולת איסוף של גידולים חקלאיים, וזאת על פי השימוש בה במשמעות זו בספרות חז”ל.

נראה לי להציע, שהמונח המשותף ’ארייה’ לאיסוף תאנים ובשמים משקף את הצורך לאסוף אותם מספר פעמים, בניגוד לגידולים אחרים שפירותיהם מבשילים ונאספים בפרק זמן אחד.

זיהוי המור עם המושק נדחה גם על ידי רמב”ן (ארץ ישראל המאה השלוש עשרה). בפירושו לתורה הוא כותב: ”ועם כל זה הנראה אלי מדברי רבותינו שאין המור מוסק, שהם אמרו במדרש חזית (שה”ש רבה ד, יד) מור, אינמר”נון, והמוסק אף בלשון חכמים כך שמו מוסק”. כלומר, רמב”ן מסיק בדרך השלילה שהמור אינו מושק

9. ר' משה בן נחמן, **פירוש הרמב”ן על התורה**, מהד' ח”ד שעוועל, ירושלים תשי”ט, שמות ל', כג. על שרף המור ראה: I. Löw, *Die Flora der Juden* 1, Vienna-Leipzig 1924, pp. 305-312.

10. ”נרד וכרכם קנה וקנמון עם כל עצי לבונה מר ואהלות עם כל ראשי בשמים” (שה”ש ד, יד); ”באתי לגני אחתי כלה אריתי מרי עם בשמי אכלתי יערי עם דבשי...” (שם ה', א). על הקושי בזיהוי המור עם המושק ראה עוד: ז' עמר (לעיל, הערה 1), עמ' 101-102.

11. **משנה תורה**, הלכות כלי המקדש פ”א ה”ג.

12. אולם ראה ר”מ נווק (לעיל, הערה 8), שלמעשה יש לאייל המושק סימני טהרה.

13. ראה למשל שביעית פ”א מ”ב: ”איזהו שדה האילן כל שלשה אילנות לבית סאה אם ראויין לעשות ככר דבילה של ששים מנה באיטלקי חורשים כל בית סאה בשבילן פחות מכאן אין חורשין להן אלא מלא האורה וסלו חוצה לו”. י' פליקס (’צבותא” בפסיפס עין גדי’, **תרביץ** לט, תשל”א, עמ' 256-257) הציע שמשמעות אריית המור, הבשמים והתאנים היא ליקוטם עם שחר דווקא. לגבי התאנה הוא הסביר, שקטיף הפרי נעשה מוקדם בטרם החלה תנועת עוברים ושבים, מהחשש שמא הם יקטפו את התאנים. אולם מדוע קיים חשש דומה לגבי הבשמים ולא לגבי פירות אחרים?

14. תהילים פ', יג: ”למה פרצת גדריה [של הגפן הנזכרת קודם לכן] וארוה כל עברי דרך”.

כי לשניהם שמות שונים בדברי חז"ל. המור הוא ה"אינמרינון", להבנתו המור הצמחי (ביונית: oinomyrines)¹⁵, והמוסק הוא מונח המיוחד למושק מן החי. נימוק נוסף לחילוק בין המור למושק לפי רמב"ן הוא, שמדרשי אגדה מציינים שהמור הוא בושם הנותן את ריחו רק לאחר הקטרתו, דבר הנכון לגבי המור הצמחי, בעוד שהמושק הוא בעל ריח גם ללא הקטרה.¹⁶ מתוך הדיון עד כה, מתבקשת השאלה העקרונית: האם הייתה לחכמים בימי הביניים מסורת זיהוי ברורה ומוצקה לגבי המור המקראי? לדעתנו, קרוב לוודאי שלא. הראיה לכך היא המחלוקת בין הראשונים: רס"ג ורמב"ם (ככל הנראה בעקבות רס"ג) זיהו את המור עם המושק, בעוד שרמב"ן, זיהה את המור עם שרף העץ, וזאת לאחר דיון ארוך המציג סברות לכאן ולכאן. מסתבר שגם לראב"ד, שחי רחוק יותר מן הארצות שבהן מצוי העץ ואייל המושק, לא הייתה מסורת זיהוי חד-משמעית, ולכן גם הצעתו שמדובר ב"מין עשב או ממין אילן וריחו נודף" התבססה על ההיגיון ההלכתי, ועל פירוש פעולת הארייה כאיסוף של תנובה חקלאית.

"ארייה" - איסוף המושק לאור פירוש רמב"ן

על אף שרמב"ן דחה את זיהוי המור עם המושק, הוא הסכים באופן עקרוני להנחה שאיסוף המושק היא פעולה של "ארייה". וכך הוא כותב בהתייחס לדברי רבי אברהם אבן עזרא:

והוא הקשה כי כתיב (שה"ש ה', א) אריתי מורי, שהוא דבר מלוקט. ואומרים המביאים אותו כי הוא נעשה בגרון הצבי. ועוד מן הכתוב (שם ה', ה) וידי נטפו מר. ואולי כן הוא בהיותו לח [ע"כ דברי אבן עזרא, א"ש]. ויתכן שיאמר 'אריתי מורי' בעבור כי הוא דם נצרך בבטן החיה הדומה לצבי הידועה בארץ הודו, ובלכתה בין השיחים בימי החום הגדול מגרדת בנפח ההוא, והדם יוצא צרור ולוקטים אותו מן האחו (שמות ל', כג).

רמב"ן מתאר את הבושם המושק כדם הנאסף בהודו מ"צבי" (כלומר, אייל). הדם הריחני מצטבר בבטנו של האייל (כנראה בבלוטת ריח). בימים חמים הוא מגרד את אותה בלוטה, ולכן "הדם" מופרש ממנה החוצה.

במהלכו של פירוש ראלי זה, בהסתמך על ראב"ע, מציע רמב"ן לבאר את הפסוק "וידי נטפו מר" (שה"ש ה', ה), כאותו דם לח הנפרש מן החיה. אולם נראה יותר, שהכוונה ללחותו של השמן הריחני, המותקן מכבישת גבישי שרף המור בשמן,

15. והשווה לדברי ר' בנימין מוספיא שפירש בהגהותיו לערוך: בל' יוניי אינמירינון - יין מעורב עם מור ובשמים. ערוך השלם, מהד' ח"י קוהוט, ניו יורק תשט"ו, ערך אינמירינון.

16. השווה לשיר השירים רבה (א, יג): "המור הזה אין ריחו מפיח אלא באור". ראיות נוספות לכך שחז"ל הבחינו בין המור למושק ראה: י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 97.

"אריתי מורי עם בשמי"

והמשמש לסיכת הגוף או חלקים ממנו.¹⁷

בימי הביניים התפשטו מסורות שונות לגבי מהותו של המושק ומאיזה חלק מגופה של החיה הוא מופק. המסורת המתוארת אצל רמב"ן היא למעשה אחת מהן.¹⁸ רבנו יונה למשל, שחי בספרד כמה עשרות שנים לאחר מכן, ציין שתי מסורות על אודות מקור המושק: דם חיה או זיעתה.¹⁹ אולם הדגיש: "והנכון יותר שחיה ידועה היא ויש לה חטוטרת בצואר ולשם מתקבצין בתחילה כעין דם ואח"כ חוזר ונעשה מושק".²⁰ יוצא אפוא, שרמב"ן מתייחס למושק כדם ממש, בעוד שר' יונה מציין שהוא חומר "כעין דם" שעובר תהליך מסוים בגוף החיה ונהפך לבושם.

בין רמב"ן לר' יונה קיים הבדל נוסף: לפי ר' יונה הבושם מצטבר בצוואר החיה, בעוד שרמב"ן מדווח שהבושם מצטבר ונאסף בכיס שבבטן החיה.²¹ אולם יש להעיר, שאין לכך אחיזה במציאות.

המסורת על מציאות הבושם בבטן האייל קרובה למציאות, מכיוון שבלוטת המושק מצויה מתחת לבטן האייל בסמוך לאיבר המין. יש לשער כי המושק נתפס כדם משום צבעו האדום-חום, אולם נדגיש כי זוהי הפרשה שאין לה כל קשר לדם (וראה עוד להלן). קרוב לוודאי, שחוסר הבהירות לגבי מוצאו של המושק נבע מן העובדה שהוא הובא ממרחקים וקשה היה לדעת מהן באמת דרכי הפקתו.²²

תיאור איסוף המושק בפירושו של ר' יוסף אבן עקנין

איסוף בושם המושק מאייל המושק תואר בהרחבה בפירושו של החכם הספרדי ר'

17. ראה: י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 90.

18. למהותו של החומר - אם הוא דם או הפרשה אחרת (בהנחה שאייל המושק הוא בעל חיים כשר למאכל), הייתה השפעה לגבי אכילתו של המושק כתבלין או כתרופה. על שאלה זו בספרות ההלכה ראה: ש"י זיוון, ערך 'דם', **אנציקלופדיה תלמודית** ז, ירושלים תש"ז-תשנ"ח, עמ' תלה-תלח.

19. והשווה לדברי הרמב"ם (לעיל, הערה 5) שזיהה את המור כדם.

20. רבנו יונה בפירושו לברכות מג ע"א.

21. ומעניין שגם האנשים שהביאו אותו מארצות מוצאו טענו שהוא לקוח מן הצוואר. ואולי הדבר נבע מכך שבעלי החיים התכופפו להריח את ריחות הסימון (ראה להלן), והדבר הותיר רושם מוטעה שמקור החומר בצווארם. מידע מוטעה באופן מכוון לגבי מוצאם של בשמים שונים הייתה מקובלת בעולם העתיק במקרים מסוימים כדי להעלות את מחירם (ראה למשל בתיאורו של הרודוטוס [Historia 3, 13] בעניין מוצאו של הקינמון מקני עוף החול). אולם בהקשר למושק, אם אכן מדובר במידע מוטעה באופן מכוון, הן בידינו הסבר המניח את הדעת מדוע מביאי המושק טענו שמקורו בצוואר החיה ולא בבטנה.

22. בסוגיית שמות המושק ותיאורו אצל החכמים היהודים, ראה בהרחבה: נ' שפירא, 'המושק במקורות העבריים', **לשונונו** כג, תשי"ט, עמ' 187-185; הנ"ל, 'על חומרי הבושם מהחי במקורות העבריים', **הרופא העברי** לב, תשי"ט, עמ' 161-153; ב' צ'זיק, **אוצר הצמחים**, הרצליה תשי"ב, עמ' 30.

יוסף אבן עקנין בן המאה השתים עשרה. אבן עקנין נולד בברצלונה, אולם מפני אניסותו נאלץ לעזוב את ארץ מולדתו ולהתיישב בעיר פאס בצפון אפריקה. אבן עקנין היה בן זמנו וידידו של הרמב"ם, וככל הנראה שימש כרופא.²³ הוא כתב חיבורים שונים, וביניהם ביאור מקיף בערבית-יהודית למגילת שיר השירים. ר' יוסף אבן עקנין ראה בזיהוי המור כמושק זיהוי שאין לערער עליו. באריכות רבה הוא מוכיח, שהמונח 'אריה' שבפסוק הוא עניין של איסוף, המאפיין ביותר את המושק בארצות בו נפוץ אייל המושק.²⁴ בכך הוא למעשה מנסה לסתור את טענת ראב"ד ש'אריה' מתאימה לליקוט המור הצמחי:

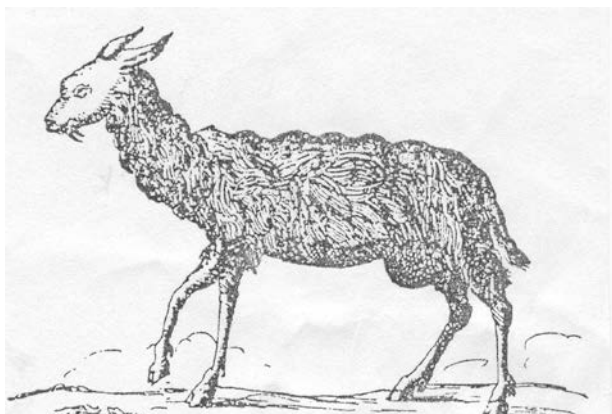
ופירוש 'ארית' - אספת. כלומר, אספתי וליקטתי. ויש אומרים ש'מור' מין מן הפרחים טובי-הריח, מפני שאין להשתמש באריה אלא למה שייאסף מן הצמחים, ואני אומר שהוא מושק ואין לערער על כך. והושאלה לו המילה הזאת מפני שקיחתו מן הצבאים²⁵ דומה לאסיפת הפרח מן הצמח, שכן בארץ תבת [= טיבט] וסין²⁶ יש צבאים, ואלו שבתבת רועים בשבלי הריחניים והבשמיים ואלו שבסין אוכלים עשב יבש, ומציבים להם בארצות האלה מוקשים ופחים ומצודים ויצודום. ועל פי רוב יורים בהם חצים ומפילים אותם וכורתים מעליהם את שלפוחיות המור שלהם בעוד הדם בבטן ולא נתבשל והוא טרי ולא נגמל וריחו רע מאוד, ויונח עד שיסור ריחו הרע ואותם הריחות הבאזים, ויהיה למושק. והמושק הטוב ביותר הוא שהבשיל בכליו ונגמל בתוך שררו ובושל בעודו בחיים. והטעם הוא שהטבע תדחוף את חומרי הדם אל שררו, וכשתותקן תכונת הדם בקרבו ויבשיל יכאיבהו ויגרדהו. אז ימלטו הצבאים אל הסלעים והאבנים החמים מלהט השמש ויתחככו בהם מתוך הנאה ויפתחו ויפשכו על האבנים האלה כהיפתח בועות כשקרנן נהפך למוגלה, וירגישו תענוג בצאתו. וכשיכלה מה שבשלפוחיותו ירפא לו, ויידחפו אליו החומרים מן הדם כמו שהיו בראשונה. אז יצאו הציידים אליהם וישימו פניהם אל מקומות מרעיתם וימצאו את הדם שייבש כבר על אותם סלעים מפני שייבש אותו השמש והאוויר פעל עליו וייקחוהו, והוא המשובח שבמושק. וישימום בשלפוחית אשר בידיהם שלקחו

23. על חייו ופועלו של ר' יוסף אבן עקנין ראה: א"ש הלקין, **התגלות הסודות והופעת המאורות: פירוש שיר השירים לר' יוסף אבן עקנין**, ירושלים תשכ"ד, עמ' יא-יב.
24. אני מצטט את הדברים מתוך תרגומו הערבי של הלקין, עמ' 245, למעט שינויים אחדים בכתב ובפיסוק. במקור הערבי הקטע אינו מפוסק.
25. אייל המושק משתייך למשפחת האיילים (Cervidae), אולם המחבר מכנה אותו צבי. האיילים בולטים בקרניהם הארוכות והמסועפות, אם כי הם נעדרות בשני הסוגים באייל המושק ובאייל המים הסיני (Hydropotes). אפשר שאייל המושק נחשב כצבי משום שאין בקרניו המסועפות המאפיינות את האיילים. על משפחת האיילים ראה: ע' אלון, **החי והצומח של ארץ ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת** 7, תל אביב 1990, עמ' 252.
26. על מיני איילי המושק בטיבט וסין, ראה לעיל, הערה 8. לפי הספרות הזואולוגית שלפנינו (נוק [לעיל, הערה 8], עמ' 1364) אין מינים של איילי מושק המצויים בהודו, כפי שמוסר רמב"ן. אולם, ברור שכונתו למזרח הרחוק בכלל, והודו-סין בפרט.

”אריתי מורי עם בשמי”

מעפרים שצדו, והם מוכנים בידם ויניחום בהם, וזה המשובח שבמושק. והוא מה שכתבו הקדמונים בעניין המושק ומסרנוהו בלשונם. ואם לוקחים אותו מן העופרים על ידי הציד והוא אינו בשל, או אוספים אותו מעל האבנים, הושאלה לכך מילת ארה.

ללא ספק, עוסק תיאורו של אבן עקנין באייל המושק. מתקבל הרושם, שהוא לא הכיר מקרוב את אייל המושק ולא חזה באיסוף הבושם מן השטח. ואכן הוא מציין בסוף דבריו, שתיאורו את איסוף הבושם מבוסס על עדויות קדומות שהיו מונחות לפניו. ככל הידוע לנו, תיאורים דומים מצויים בספרי הטבע הערביים לפני זמנו של אבן עקנין ולאחר מכן, כגון אצל מסעודי (נפטר ב-965)²⁷ ואלקזוני (נפטר ב-1283).²⁸ לפי הדיווח שלפנינו, בושם המושק הופק בשתי דרכים. ליקוט-ארייתו מתייחסים לאחת מדרכים אלה: דרך אחת הייתה ציד האייל וכריתת ”השלפוחית” (= הכיס האוגר את ההפרשה) המצויה מתחת לבטן בסמיכות לאיבר המין (ראה איור מספר 1), אולם בדרך זו התקבל בושם מאיכות ירודה ובעל ריח שאינו ערב, שלא

איור מספר 1: אייל המושק בחיתוך עץ מהמאה ה-17 (על פי: C.J.S. Thompson, *The Mystery and Lure of Perfume*, London 1927). שים לב להבלטת בלוטת ההפרשה הריחנית מתחת לבטן האייל.

27. כתאב מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'והר C. Barbier de Meynard, *Les Prairies d'Or* 1, Paris 1962-1997, p. 98.

28. ”אייל-המושק דומה לצבי שלנו, אבל משני צדי הפה יש לו חטים מעוקמים כחטי הפיל. כשנלכד אייל כזה בעונה, שבה המושק, שהוא מייצר סמוך לטבורו, אינו בשל עדיין כל צרכו, הריהו מפיץ ריח בלתי-נעים המזכיר פירות הנקטפים לפני שהבשילו וריחם וטעמם אינם ערבים לחיך. המושק הטוב ביותר הוא זה שהאייל מזיל מגופו בדרך הטבע. הדם הזורם באופן טבעי אל הטבור, מתעבה שם, תוסס וגורם לאייל צריבה וכאב חזק. במצב זה האייל תר אחרי סלע בעל בליטות חדות, שבהן יוכל להתחכך בחלק זה של גופו, עד שהדם המצומק ייזול מן הגוף בדומה למוגלה הנוזלת מפצע שהבשיל; חיכוך זה גורם תענוג לאייל המושק. הציידים תרים בהרים אחרי המקומות המשמשים להם מרעה. הם אוספים את הדם הקרוש הזה מן האבנים ושומרים אותו בארנקים מיוחדים. ערכו של המושק רב ביותר, והוא נועד רק לשימושם של נסיכים בלבד” (אלקזוני, **עגאיב אלמח'לוקאת**, בירות 1981, מערכה III, מחלקה IV [מעלי הגירה] בתרגומו של ש' בודנהיימר, **החי בארצות המקרא** ב, ירושלים תשט”ז, עמ' 166 [הכתיב אצל בודנהיימר: מושך]).

אפשר שימוש מייד, אלא רק לאחר שהשאיירוהו עד שישתפר ריחו. הדרך השנייה, המועדפת יותר, הייתה איסוף הבושם המופרש החוצה באופן טבעי על ידי האייל. לפי תפיסת הקדמונים, מדובר בחומר המצטבר בכיס והגורם לאייל הרגשת כאב. בעקבות כך הוא מחכך את בטנו על סלעים הפזורים בבית גידולו. הציידים או לקטי הבושם מתחקים אחר חומר זה המתייבש עם הזמן והם אוספים אותו לכליהם.²⁹

קרוב לוודאי, שאופן הפרשת הבושם שמתאר אבן עקנין כ"צורך של גירוד" היא מריחת חומרי ריח לצורך סימון ותקשורת. לבעלי חיים רבים מצויות בלוטות הפרשה באזורים שונים בגוף, כגון באזור פי הטבעת, המפשעה, הבטן וקדמת העין.³⁰ בלוטות אלה מפרישות חומרי ריח (פרומנים) במיוחד בעונת הייחום. בעלי חיים אלה מפרישים אותם על סלעים, עצים שיחים וכדומה, ובדרך זו הם מעבירים מסרים שונים לבני מינם. אנו מניחים, שהקדמונים הסבירו תהליך התנהגותי זה על פי הבנתם, אולם קשה למצוא לכך הסבר המניח את הדעת לאור הידע הזואולוגי הידוע לנו היום.

לטענת ר' יוסף אבן עקנין איסוף חומרי ההפרשה המשובחים יותר מן הסלעים הם פעולת הארייה של המור שעליה מדבר הפסוק, וזאת משום שזוהי פעולה מיוחדת המאפיינת בושם זה.

29. והשווה לתיאור רמב"ן לעיל המתאר את גירוד בטן החיה בסלעים דווקא בימים חמים ומשמע שהדבר נובע כתוצאה מהחום. ומסתבר ששניהם ניזונו ממסורת דומה.

30. על בלוטות ההפרשה ביונקים ותכליתן ראה: L.H. Matthews & M. Knight, *The Senses of Animals*, London 1963, pp. 103-108; R.M. Alexander, *The Collins Encyclopedia of Animals Biology*, London 1986, pp. 96-97; ע' אלון (לעיל, הערה 25), עמ' 17.